

TOPONÍMIA DE XÀBIA

Clara ARAGONÉS

Xàbia és un poble situat en la costa, al Nord-est de la Comarca de la Marina, oberta a la mar entre les estribacions del Cap de Sant Antoni i el Cap de La Nau, que enmarquen aquesta vall i determinen la zona d'espadats. És un promontori rocós que se n'entra cap al mar amb 14 km de costa. La majoria dels topònims vénen determinats pel seu relleu.

Molts dels indrets estudiats estan relacionats amb el tipus d'economia que es va establir al llarg de molts segles. El terreny treballat ha estat ocupat pel regadiu: l'horta, herba-fals, i més modernament pels cítrics; el de secà: grans, ceps, garrofers, oliveres, ametllers. Els ceps varen ser un mitjà d'explotació econòmica al segle passat amb l'exportació de les panses, ja coneguda a l'època àrab. El terreny sense treballar està format pels pins, romer, sàlvia, timó, metapoll, bulaga i margalló. Cal destacar la riquesa del peix des dels romans, que constituí una factoria pesquera a la costa, per a salar-lo i secar-lo per a una major durada.

Avui poques coses d'aquestes resten vives, a poc a poc els costums han anat perdent-se i el fet d'estar ancorada al Mediterrani i ésser una badia natural ha fet de Xàbia un centre turístic. El turisme ara és la primera font de riquesa i això també ha influït notablement en la toponímia del poble; les diverses urbanitzacions, algunes d'elles amb noms de lloc antics: Lluca, Castellans, La Serpeta, Puig, Puchol, El Rafalet, Covatelles, Adsubia, Tosalet, Cala Blanca, Cap Martí... alguns amb variants fonètiques castellanitzades; d'altre totalment transformats com: La Media Luna; i les formades amb noms moderns com le següents urbanitzacions: La Siesta, Balcón al Mar, Atalaya, Entre pinos, Pinosol, Pinomar, Sol del Este, La Mandarina... A més s'ha passat del tipus d'habitatge típicament agrícola, el riu-rau, que abans sols s'habitava d'estiu, al xalet, deformat de múltiples variants on ja viuen molts estrangers en hivern.

A.— El nom del poble: Xàbia.

El topònim de Xàbia és un dels que més maldecap ha donat i dóna als investigadors. Una gran part d'ells com Vinciana, A. Espinós, i G. Escolano, parlen d'una etimologia àrab del topònim, *xibia*, que significa abundant, segons això, és rica per les pesqueres que té a la mar, i per la fertilitat de la seua vall.

Altres estudiosos pensen en la veu valenciana *xàvega*, 'xarxa per a pescar', com Mar Antoni Palau; també hi ha un document de 1716 que parla d'això.

B.— El seu relleu: els orònims.

Dins del relleu cal estudiar:

1.— *El mot «plana» i les seves denominacions diferents:* Partida *La Plana* i per composició amb un altre mot o adjectiu que el modifique: *Plana de los Jerónimos*, ja documentada en 1733, és la zona on era el monestir de Sant Jeroni; *Plana de Justa*; *Plana del Degollat*, potser pertany a algun episodi de la història, a alguna guerra; *Plana dels Molins* on es troben els molins de vent; *Plana del Cabo de San Antonio* pertany al mateix extrem del cap; *Plana de la Torre*; *Plana verda*; i *Plana de la Serpeta* on ve a parar el camí de la Serpeta. Existeix una altra plana situada en l'extrem del oposat, dita *Plana de la Guàrdia*, subdividida en les partides *Primera Plana* i *Segona Plana*, per la seva posició.

A més trobem la partida *Pla d'en Roca* documentada en 1764 com a *Pla de En Roca* i en 1775 *Pla en Roca*; per deformació hom diu *Paret em Roca* i també *Pare en Roca*.

Pertanyents a la família de «pla», amb sufix diminutiu, hi ha la partida Planet de Bisquer (doc. en 1699) i la Partida *Planet* (doc. en 1764 i 1769).

2.— *L'Altiplà.*

Troblem la depressió situada entre els monticles de L'Atzúvia i el Rebaldí dita *Les Cansalae*, documentada en 1551: «y entre lo dit Rafalet, y les terres de Cansalada les quals son en terme de Xabea...». Es produeix la pèrdua de la *-d-* intervocàlica. Un altiplà ben delimitat és la partida de *Les Terraules*, ja documentada en 1662: «...lo assegador que puja per *Tarradola*... tombant lo dit assegador als Corals de *Terradola*. Un altre doc. de 1551 on apareix pluralitzat: «...fins el calmí de les cases de *Terradolas* ahon se ha de fer y posar un molló»; documentades en 1764 *Tarraula* i en 1767 *Tarradola*.

3. *Les eminències en general: els monticles.*

Partida *L'Atzúvia*, en el seu sentit de clot, torrent. Els monticles de *Les Catarroges* i *El Rebaldí*, que són també partides. La Partida de *La Guàrdia*, massís muntanyós que reprén el sinònim apel·latiu de «talaia».

Important perquè va ser fita de terme, tenim el *Collado Bisaroz*, doc. en 1552: «...a su encuentro el collado que dizen comunmente Bisaroz... y del otro cabezo de Bisaroz...»; en 1726; «Collado Bizarrot... cabezo de Bizarrot»; en 1733 «...linea recta hasta donde se encuentra con el collado nombrado de Bisenot... y desde el mismo barranco del Corset y heredad de Colomer hasta el cabezo de Bisenot y lo demás que sigue sea término y jurisdicción de Denia...». Un altre monticle és la Partida *Pujol*.

4.— *Eminències massisses.*

Designant part extrema o superior d'un indret, trobem el *Cap el Palmeral*, doc. en 1551: «vers lo lloch tro a Mongo fins al cap damunt apelat lo Palmer»; un altre del mateix any; «fins al cap damunt apelat del Palmerar»; i en 1733: «el Monte Mongo i cavo de arriba llamado del Palmeral». Partida *Ambolo*, en el sentit de vora arrodonida. *Els Tossals*, partida que designa una elevació del terreny ampla i ondulada. I per composició: *Tossal Redó*, *Tossal d'en Corps*, *Tossal Gros*, *Tossal de la Blanca*. *Els Tossalets*, elevació menor del terreny. Doc en 1662; «y la altra terra erma del Tosalet... que lo assegador puja on la falda sempre del Tossalet». També el *Tossal de Santa Llúcia*.

Els diversos pronunciats espadats anomenats *morres*, d'impossible accés des de la costa, són prominències massisses arrodonides que formen noms de lloc per composició de l'apel·latiu i d'un altre mot: *Morra de la Branca*, *Morro de la Xapa*, *Morro Castell*, *Morro Codina* o *Morro en Codina*, *Morro Manyà*, *El Morrot*, *Morro de la Palmereta*, *Morro del Pi*, *Morret del Pinet*, *Morret de Patorrí* i *Morra del Roabit*.

També hi trobem la fracció ampla i superior d'un relleu, la *lloma*; així *La Lloma Aspra*, *Lloma Ventura*, *La Lloma Del Tigre*.

5.— *Eminències diverses:*

Nom de lloc format mitjançant la paraula *roca*, en el sentit de 'penya o penyal'; *Roca Feliu*, mot format per composició amb un antropònim; és un punt de referència mariner. En el sentit orogràfic de 'coll com a pas estret entre dos muntanyes', tenim el derivat de port: *El Portitxol*.

6.— *Depressions diverses:*

El *barranc*, que a poc a poc ha anat desplaçant de la toponímia l'hidrònim *torrent*. Tots denominats per composició:

- pertanyents a la flora o vegetació: *Barranc de l'ametler*; *Barranc de la Branca*; *Barranc de l'Heura*, ja doc. en 1662: «...lo qual abaxa de mongo del barranc dit del edra...»; *Barranc dels Garrofers*; *Barranc de Lluca*, i *Barranquet de Lluca*; *Barranc Orxelles*; presa la paraula d'*orxella*, que és un línquen de diferents espècies.
- pertanyents a la fauna: *Barranc de la Rabosa*; *Barranc de la Rana*, *Barranc del Tigre*.
- per la situació, nom donat per un altre topònim: *Barranc de l'Arenal*, aquest barranc avui es troba canalitzat quasi la meitat; *Barranc de la Cala Sardinera*, *Barranc Covatelles*, *Barranc del Caló*, *Barranc del Colomer*, *Barranc de la Fontana*, *Barranc del Llibrell*, *Barranc de la Granadella*, *Barranc del Montgó*, *Barranc del Ravalet*, *Barranc dels Tossals*, *Barranc del Tabaco*.
- per la forma: *Barranc dels Castelletes*, perquè té tres puntes que pareixen castelletes, *Barranc de la Mitja Lluna*.
- els que evoquen un concepte religiós: *Barranc de les Beates*, *Barranc de l'Infern*, *Barranc de Martorell*, *Barranc del Monjo*, *Barranc del Roabit*, *Barranc de Santa Lúcia*.
- hidrònims: *Barranc del Toll*, *Barranc de la Fonteta*.
- assenyala l'hora: *Barranc del Migdia*.
- relacionat amb un antropònim: *Barranc de Castelló*, *Barranc d'en Batges*, doc. en 1551: «per lo barranch avall apelat den Batgues fins al barranc apelat de Gaza»; en 1733: «y concediendo desde el Cap Gros del Mongón o barranco de embatges... desde el barranco del Corset y heredad de Visquert hasta el Cap Gros y Barranco de Embatges sea termino y jurisdicción de Jávea».
- relacionat amb un gentilici: *Barranc del Corset*, és important perquè va ésser fita de terme, doc. en 1662: «lo barranc del Corset»; i 1733: «barranco llamado del corset».
- d'altres: *Barranc del Mort*, *Barranc de la Reina*.

Un derivat de *barranc* és *barranquera*: *Les Barranqueros*, partida ja doc. en 1551: «del dit capdamunt del Palmar per lo Barranch de Gaza... fins al Barranch apelat de Gaza o de la Barranquera», i 1733: «y de allí baxa por el torrente llamado de Gaza que se dize La Barranquera», antigament anomenada *Vall de Sant Bertomeu*.

En la raconada de la Vall trobem els llocs protegits contra el vent i inclemències atmosfèriques, «el racó»; alguns d'ells són punts de referència mariners o pesqueres: *Racó de Nadal*, *Racó d'Am-bolo*, *Racó de la Falzia*, *Racó dels Perols*, tots formats per composició.

Depressió més alta que fonda, el «clot»; trobem *El Clot de Güas*.

Com a clot o forat reduït, «la cova»; així *La Cova ampla del Cap Gros del Montgó*, coneguda des d'antic amb altres noms: *Cova del tio Gil*, *Cova de la Magdalena* i *Cova del Montgó*. *la Cova Negra*; *Cova de l'Illa*; *Cova de les Cales*, situada a les cales del Morro Codina; *Cova del Caló*, el caló és una cala gran; *Cova de la Granadella*. Per metafòrització: *Cova de les Estaques*; *Cova dels Orgues*, per la disposició de les estalactites i estalagmites que semblen un orgue; *Cova dels Arcs*, té de forma dos arcs; *Cova del Xiulador*, quan l'aigua s'endinsa xiula, és també onomato-

peic. Com anecdòtic: *Cova dels Enamorats*, perquè hi anaven les parelles d'enamorats. Referència a la fauna: *Cova dels Mosquits*, perquè està ple de mosquits. *Cova dels Coloms*, per vore coloms per allí volant. *Cova dels Llops Marins*, n'hi han dues: una al Cap de Sant Antoni, i l'altra a la Granadella; referida als llops marins, concretament a la foca monge. Referint-se a activitats de l'home: *Cova de la Mina*, *Cova del Tabaco*, pel contraban que es feia com a mitjà de supervivència. *Cova Tallada*, es diu així perquè en el S. XVI, va assortir de blocs l'església del poble, circumstància que va ocasionar el seu buidament. Referents a la religió: *Cova Sor Bassota*. doc. a 1551: «vertents a la cova Sorborota», i en 1554; «Cueva Sorbazota»: Caterina Bas habitava en una cova al S. XIV prop del monestir dels jerònims. *Coveta del Frare*, a Xàbia pronunciada *flare*, per dissimilació consonàntica. *Coves Santes*, coves de difícil accés on es trobava reclosa C. Bas.

Les cavitats subterrànies amb pous de parets quasi verticals són anomenades «avencs»; per falta de dades n'anomenaré sols uns quants: *Avenc de Soto*, *Aven de la Guàrdia dels Gateros*, *L'avenc de la Plana*.

Com a depressió sense desnivells massa marcats trobem la Partida *La Coma*, ja doc. en 1764. Per composició: *Coma de les Pedres*.

Xàbia és al mateix temps una «vall», depressió, més o menys plena i estreta dominada per muntanyes, aquesta vall va ésser anomenada pels antics «*Valle de Beni-Hazim*», o «*Benhazem*» (Hazem va ésser un àrab que vingué amb el cabdill Tarik). Destaca també la Partida *Les Valls*, doc. en 1764 «Partida Valls», en 1785 «Vall de Abaix». La Partida *Vall de San Bartolomé*, doc. en 1764. En un doc. de 1733, parla de la donació que va fer Xàbia a Dénia de la Vall del Sant Bertomeu mitjançant 1000 lliures moneda valenciana en Maig de 1592, en el mateix doc.: «dando motivo al pleyto... aplicando a dicha villa de Xavea para extencion de su termino y con el motivo de aumento de su poblacion la partida nombrada la Valle de San Bartolomé inmediata a ella».

7.— Parets verticals d'un relleu: com a pendent d'una muntanya, «cingle»: tenim la pesquera *La Cingla Blanca*, anomenada també pel seu masculí *El Cingle Blanc*. Com a pendent o verticalitat, la «costera»: *Costera Soler*; *Costeres dels Cosmes*; el marge d'un riu, «riba»: les partides *La Riba*, *Les Ribes*.

8.— Segons la diferència d'altitud «sobirà,-ana», superior a altre, la Partida *La Soberana*, la -e- per influència castellana. També «sol» i així les pesqueres *Sol de Barranc*, *Sol de Canyar*. Per la seua situació la Partida *Montanyer* ve anomenada *Primer Montanyer* i *Segon Montanyer*.

9.— Segons l'exposició: El vessant d'una muntanya orientat al migdia «solana»: la pesquera *La Solana*, i a més *La Solana del Tossal Gros*; i el punt oposat, l'obac, part on no dona el sol, la Partida *La Ombria*.

Per a finalitzar amb el relleu: un cas anecdòtic que ha romàs reflectat en la toponímia, *El Passet del Frare*: en 1386 varen assaltar el monestir dels jerònims, incendiat pels pirates. Varen matar els monjos i alguns se'ls varen emportar captius; un d'ells es va fer el coix i així es va escapar. Fet o llegenda, no se sap, però l'indret es diu així.

C.— Relleu Marítim: Talassònims.

Dins d'aquest apartat tenim la paraula «cap» i les seues variants: *Cap de la Nao*, anomenat pels romans «Promontorium Ferrarum», per l'existència de ferro. *Cap Negre*; *Cap de la Fontana*; *Ancots*. Referents a la religió: *Cap de Sant Antoni*, doc. en 1551: «ço es del cap la hermita vulgarment dita de San Antonio». *Cap Martí* o *Cap Prim*, diuen alguns historiadors, encara que no se

sap amb seguretat, que en la campanya d'Hermenegild hi havia un monestir dedicat al Sant Martí, potser la situació siga la d'aquest cap és un topònim degenerat, laïcitzat, és a dir en català ha perdut la paraula «sant»; en castellà s'anomena «Cabo de San Martín»; doc. en 1551: «e així com de la marina vers lo cap Martí, è de allí al Cap Prim».

Com a «illes»: *L'Illa Blanca; Illa del Descobridor o Illa d'Ambolo, Els Pallers*, són unes illetes dites així per la seua forma i el seu color groc.

Una llanca de mar entre dues terres pròximes, un estret és el «freud»; n'hi ha dos: *El Freud d'Ambolo i El Freud de L'Illa*.

Una barrera de sorra blanca que s'endinsa a la mar, «barra»: *Barra de la Cova Tallà; La Barra* dita també *La Barreta o Barreta Curta; Barretes del Català* dite també *La Barreta o Barra de Català*.

L'estret entre dos relleus profunds, designat per la pesquera *La Foradà*; i una fondària, la pesquera *La Fonda*.

Una entrada de mar forma una «cala»: *Les Cales* (les del Cap de Sant Antoni i les del Morro Codina). La Partida *Cala Blanca* i es subdivideix per la seua situació en *Primera Caleta* o *Cala de Fora* i en *Segona Caleta* o *Cala de Dins*, doc. ja en 1770. *Cala de la Barra*, perquè té molta pedra que s'endinsa cap a la mar. *Cala de la Barca; Cala de Gosalvo; Cala el Pom; Caleta del Moll* desapareguda, on estava l'antic mollet, després dita *Cala del Racó* o *Caleta del Port*, és on s'ha construït el Port. *Cala dels Testos; El Caló*, que és un punt de referència marítim, és una cala que té una pedra immensa en mig. Referides a la flora: *Cala de la Branca* ja doc. en 1516 com «*Calabranca*». *Cala de les Figueres* o *Cala Figuera* perquè té figueres. *Cala de la Granadella* potser referint-se al gra o metafòricament pel seu color relacionat amb una mina d'ocre. *Cala del Pinet* i *Cala Timó*. Referint-se a les activitats humanes; *Cala de L'Almadrava*, en 1603 es varen donar els llocs de la marina per a pescar tonyines i posar almadraves. Aquesta cala ve anomenada també *Cala Sardinera*; això per un cas anecdòtic: un any la cala era plena de sardines, va vindre un temporal, les va treure de l'aigua i les va desfer contra la paret.

La Partida *Faradons*, dita també *Folandons, Forandons, Foradons*, fent referència a forat, o potser per analogia per l'existència d'una torre o senyal.

Com a senyes o enfilalls: els mariners en la mar enfilen un indret de terra per un altre, quan el que està més a prop es superposa al punt més llunyà, es traça una línia imaginària, que permet de localitzar al mariner la seua situació quan es produeix la intersecció entre amb dues línies. Com a mínim se'n donen dues, una de llevant i l'altra de garbí, de vegades n'afegeixen una tercera anomenada d'en terra, perpendicular a la costa, per a major seguretat. El punt on els pescadors enfilen la senya dona nom a aquesta. El talassònim agafa el nom ja creat en terra, o els pescadors o mariners en creen un altre per metafòrització. Tenim des del *Cap de Sant Antoni*: Santa Llúcia pel Cap de Sant Antoni, La Llorença pel dit Cap, El Campanar del Xàbia, el Pi del Cabiscol, La Torre del Gerro i el Castell de Dènia.

Des del Cap Prim: Coves del Montgó (baixada de Llevant i Garbí), La Llorença, La Torre del Portixol, La Torre del Castell (de St. Martí), La Setlla de Xaló.

Des del Cap de la Nau: Ambolo, Cap de Moraira, Ifach, Cap de Toix, i Bèrnia.

Com a punts de referència marítics: *El Barranc*, cala que forma el Barranc del Frare; *La Canal; Canal d'en Petit; La Penya Roja; El Pobret* (Racó del Cap Prim); *La Rastrellana*, és una espècie de veta blanca; *La Falzia* perquè hi creix la planta, la «falguera petita»; *El Garroferet; Les Solsides*, d'on cauen pedres; *La Tonyina*, llosa que es descobreix quan la mar està seca.

Una eixida a la mar, «punta»: *Punta de L'Arenal; Punta de la Creueta; Punta de L'Espanyol; Les Punes Planes*, són dos pesqueres: *La Punta Plana* i *La Ferradura*, per la forma; *Punta Redona*, és una pesquera; *Punta del Tangó* (punt de referència marítim); *Punta de Tarraula; Punta del Vent* (punt de referència marítim), perquè sempre fa vent.

També hi trobem els «esculls»: *La Mona del Cap Prim* o *Cap Martí; La Mona del Cap de Sant*

Antoni; L'Escull de San Jerónimo; Escull de Sant Pere, dit també *Bergantí*, per la forma quadrada; aquest s'utilitza com a punt de referència marítim.

D. Hidrònims:

Poc es pot parlar de corrents d'aigua dins d'una zona de sequera. Com a corrents d'aigua, encara que normalment sec, cal parlar del *Riu Gorgos*, en l'interior dit Riu Xaló. El curs del riu ha estat modificat diverses vegades per l'home pel cultiu de la terra; l'antiga desembocadura va ésser La Fontana, on en època romana era un port natural de la Factoria pesquera allí situada; l'última desviació es va fer perquè a les Duanes es produïen inundacions a l'eixir-se'n en èpoques de gran pluviositat. La -o final es conserva per influència mossaràbiga; així ha donat el dialectalisme «gorgo». Doc. en 1551: «fora los dits limits abaixan fins al riu appellat de Xabea», 1662: «y ve a parar al riu dit de Gatta». Existeix un riu d'aigua submarina entre Xàbia i el Poble Nou dit *El Morec*.

Com a aigües no corrents, l'estany o la llacuna: *L'Albufereta* o *Fontana*, que era una marjal, plena d'aiguamolls prop de la Platja de L'Arenal, avui canalitzada i és encoratge de vaixells lleugers. Ja doc. en 1771. La Partida *L'Estanyol*, massa d'aigua que restava dipositada en la depressió del terreny.

Com a intervenció de l'home, el «pou»: Partida *Pou del Moro*, era una sènia, doc. en 1764 i 1766. Partida *Pou de Castell* doc. en 1774, pel pou de Castell. *Pou del Toll* doc. en 1662: «Assegador que va dels Corals de Tarradola al Pou del Toll». També importants són les «sènies»: *Senieta de la Reina*, doc. en 1662: «y prosseguint dita visura 35 passes de la sanieta de la reyna». *Sènia de Lluca* doc. en 1662: «y prosseguint aball dins la senia de Luca». *Sènia de Gual*. També les partides *Senioles* i *La Sènia Blanca*. Com a «sèquies»: la *Sèquia de la Nòria*. Era una canal excavada en la roca que alimentava les salines antigues romanes. Les salines feien que l'aigua de la mar quallara. La planura on entrava l'aigua estava formada per les partides de Salobres, Saladar i l'Estanyol.

E. **El Sòl**, composició del terreny. Els topònims derivats de «roca»: Partida *Roquetes*; els derivats de «sal»: la Partida *Saladar* doc. en 1767 i la Partida *Salobre*, tots dos per la terra salada. Per la presència d'arena: Partida *L'Arenal*.

En el terreny de la costa marina cal destacar «la platja»: *Platja de L'Arenal*; *El Benissero* o *Platja de la Grava*, allí es troba la caseta del benissero i hi ha molta grava; *Platja dels enamorats* perquè hi anaven les parelles; *Platja de la Granadella*, *Platja Roca* o *Montanyar*; *El Pimet*; *Platja del Pope*, amb altres assignacions *del Retor* o *del Tangó*. Del *pope*, dita així perquè hi va viure un sacerdot ortodox; el mateix pel rector; del *Tangó* perquè era una plataforma horitzontal que sortia cap a la mar, col·locada per al salvament dels naufragats, acabada en 1899.

Segons el color del terreny i la terra: Partida *Terrenys Blancs* dita per deformació *Terrens Blancs* i *Terrers Blancs*; *Catarroja* o *Catarroges*; Partida *El Roig*, per la terra roja.

F. **Per la Flora**: *El Pinar de Banyuls*; *Pinar Fosc*; i *L'Ullastre Canell*.

G. L'home i les activitats humanes:

1.— L'hàbitat: Les «cases» que es trobaven als afores del poble, normalment eren cases senyoriales. Noms de lloc forma pel mot casa i designant el lloc on es trobaven: *Casa de las Beates*; *Casa de les Valls*; *Casa de Lluca*; *Cas de les Massenes*; *Casa Planet*; *Casa Tossal*. Per composició amb un antropònim: *Casa Borrell*; *Casa Gual*; *Casa de Guardiola*; *Casa Lambert*; *Casa Soler*; *Les Cases de Ros*, formaven un carreret; *Casa de Climent*; *Casa de la Bardissa*, aquest topònim o es refereix a un antropònim, o es refereix a la barda, formació vegetal, espessa. Composició amb un malnom: *Casa Magaló*; *Casa de la Maquetera*. Amb un adjectiu: *Les Cases Barates* o

Cases Noves, formant una col·lectivitat; Vila-Nova era una propietat rural. En 1502 es va construir la Casa-Hospital al carrer de Baix.

Important també és la Partida *La Barraca*, zona on eren les cabanyes dels pescadors.

2.— Fortificació i defensa de l'home: per a fortificar el poble, es va rodalar al S. XIV amb muralles; avui encara roman el topònim *La Muralla*. En 1873 s'enderrocaren les muralles. Com a defensa dels llauradors que treballaven en el camp hi havia unes torretes adossades a les cases dites «campanarets», des d'allí es donava l'alarma i s'hi refugiaven per no poder arribar al poble. N'eren 5: *Campanaret de la Bardissa* o de *l'Albardissa* en el Pla; i el *Campanaret de Valero de Palma* en la Partida Morers.

També com a fortificació destaca la «torre». En el poble en el S. XIV existia una torre de defensa dita de Joan en Cairat. Fins a 1848 Xàbia tenia la Partida de La Plana que arribava fins a *Torre de l'Aigua Dolç*, línia recta fins a la Penya de l'Àguila, a partir d'aquest any la línia no serà aquesta i la torre i la penya passen a pertànyer a Dènia, però continuaran essent tributàries de Xàbia. En 1554 es crea la *Torre vigia del Cap de Sant Antoni*; en el mateix any una altra dita *Torre d'Ambolo*, o *Torre La Fonda o del Descubridor*. S'alça com a defensa en 1554 la *Torre del Cap Prim* o del *Portitxol*.

Com a edificació estratègica determinada destaca: el *Castell de Sant Martí* o de *La Fontana*, manat construir per Alfons Vè d'Aragó en 1424, ja desaparegut. *Castell de la Granadella* manat construir l'any 1492 per En Diego Sandoval, Marqués de Dènia. *Castell de San Jorge* dit també de *la Mesquida* o de *la Palera* construït a finals del S. XVI. *Castell de la Figuera*.

3.— Tipus d'edifici agrícola: com a grup de caràcter familiar i rural l'«alqueria». Documentades en 1662: «*La Alqueria de Luca*», «*La Alqueria de Benisseyna*», «*La Alqueria de la Font de Ando*»; 1773: «*La Alqueria de Terradola*»; en 1552 «la heredad que dizen *Alqueria Blanca*» i en 1653 es va fer la visura del terme en «*La Vall de San Berthomeu, alqueries de Tarradola Luca Benitagell Labiar font de Ando Ullastre Canell*».

Troben antigues alqueries del període àrab que després han designat el nom d'una partida: *El Rebaldf*; *Benimadrochs*; *Benimells* doc. com a partida en 1764; *Benitzaina*, que passarà després a la jurisdicció de Dènia en 1733: «...aunque con la obligación de pagar los pechos y contribuciones a Xavea...». *Benissa de vi*: 1552 «Benisadini»; 1726 «Benisadevi»; 1733 «heredad llamada Benis de vi». *Partida Lluques*, doc. en 1775; *Lluqueta*, és un tros de Lluca; *Els Rafals* o *Rafel*, doc. en 1699: «Partida de Rafel»; 1733 «la heredad nombrada de Rafaled...». *Les Massenes*.

4.— Aglomeracions: dins del poble no fortificat, extramurs, trobem l'*arraval* i el *raval*. L'*arraval* més important va ser el que es va formar junt al portal de la Ferreria dit *L'arraval de San Joan*, o *L'Arraval del Convent* o de *la placeta*; d'altre va ser *L'Arraval de San Jaume* al Portal del Clot; *L'Arraval de la Mar* on es varen formar els grups de cases de *L'Alameda* i *Patraix*; un altre *Sant Antoni* o *Raval de Baix*. En 1771 doc. «*El Arraval de San Cristobal*». A finals del S. XVIII documentats el *Raval de Santa Ana*. *Raval de San Cristobal* i *Raval de San Bernardo*. *El Ravalet*, és la zona situada en el Barranc del Ravalet.

5.— Topònims urbans: destaquen les «places»: *Plaça de Baix*, doc. 1764 «Plaza de Avajo»; *Plaça de Dalt*, doc. finals del XVIII «Plaza de Arriba»; en 1791 doc. «*Plaza del Portal de San Jaime*». *Plaça de les Monges*, on està el nou mercat; *Plaça del Convent* o *Placeta*.

Els portals de les muralles també tenien el seu nom: la porta sud era anomenada *Portal del Clot* o *Portal de Sant Jaume*; el *Portal de San Vicent* dit vulgarment de *la Ferreria*; el *Portal de la Mar*, doc. tots en 1551 i 1764. En el primer terç del S. XIX s'enderroca un tros de muralla i es fa el *Portal Nou*.

Com a carrers: Per referència al lloc: *Carrer Assegador*; *Carrer la Coma*; *Carrer la Caleta*; *Carrer de la Font*; *Carrer Llotgeta*, dit *Carrer Llongeta*; *Carrer Placeta del Convent*; *Carrer de les Roques*, doc. en 1753, 1764; *Carrer de les Portelles*; *Carrer del Tossal*; *Carrer Triana*.

- Per referència a la indústria, artesanía i comerç: *Carrer dels Cups*, on es trepitjava el vi; *Carrer de la Teuleria*; *Carrer de l'Esparteria*; *Carrer en Forn*, doc. en 1764; *Carrer de les Primícies*, allí es pagaven les primícies, el tribut que es pagava a l'església que consistia en un quarantè dels primers fruits.
- Per metaforització i activitats: *Carrer de la Gossera*, era on anava la gent a jugar a la pilota, s'hi anava a fer el gos i no treballar. *Carrer Finestrat*; *Carrer de les Tàpies*, doc. 1753, relacionats amb parts de la casa; *Carrer en Grenyó*, doc. 1791, perquè els xiquets anaven a jugar als grenys, com el sambori, dit també *Carrer Sant Bonaventura*.
- Per la situació o modificat per un adjectiu: *Carrer Llarg*, *Carrer Major*, doc. 1764; *Carrer Nou*; *Carrer Trencat*; *Carrer Estret* (1791); *Carrer Avall* (1791); *Calle de Arriba* (1764); *Carrer de Arriba* (1764); *Carrer de Santa Llúcia* que abans es deia *Carrer de les dames*; «Calle del orito que linda con la hermita del Lorito» (1791), que és el *Carrer Loreto*. D'altres: *Carrer dels Oms*; *Carrer Muret* que fa referència a una part de la muralla que tancava el poble per la part sud; *Carrer Patraix*, pronunciat *patratx*; *Carrer Cavallers* (1791), on estava la gent adinerada; *Carrer de l'Estel* (1791). *Carrer Santa Teresa* (1753); *Carrer Planet*; *Carrer de Gual*: *Carrer de les Dones*; *Carrer dels Ambellons*.

Quan es refereixen a un grup de cases al llarg de la carretera o camí ral, fora d'una aglomeració, trobem les «rondes»: *Ronda Norte*, *Ronda Sur*; i el *Tossal de Dalt* dit després «Calle San Marcos» i el *Tossal de Baix* que es va dir *Carrer Mare de Déu del Roser* i «Calle Virgen del Rosario».

Un altre topònim urbà de mitjà s. XIX era *la Fonda* (del Dr. Borrull). Un asil-hospital començat en 1894 i en funcionament en 1904, Asil-Hospital de San Bartolomé, avui dit *Asilo Hermanos Cholbi*. Un apel·latiu que ha creat un nom de lloc menor dins del poble referint-se a una paret inclinada és *el Marge*. Dins de la toponímia moderna trobaríem *El Matadero* i *El Buit*. *Duanes del Mar*: al poble hi havia una duana, després a la mar se'n va fer una altra; els cambiners de la mar especificaven l'adreça, «Aduanas del mar», per tal d'evitar la confusió amb els del poble.

També importants dins la toponímia urbana són les fonts: *Font dels Albanells* i fora del poble *La Font d'Ando* (1653-1662 doc.). Cal anomenar: *L'Ajuntament* construït en 1774-1775. *El Trinquet*, desaparegut, però resta com a topònim. *La Llotja* construïda a la Plaça de Baix, ja desapareguda. Com a terreny inclinat: *La pujà del Colomer*.

6.— A més de les partides ja anomenades n'hi han d'altres:

- Com a relacions institucionals i jurídiques: Partida *Les Comunes*, doc. 1769, terres en propietat col·lectiva; Partida *Els Castellans*; Partida *Benvengut*, doc. en 1764 Revenguts i 1789 Revengut.
- relacionat amb la fauna o un antropònim: Partida *Cabrera* i *La Llobatera*.
- relacionats amb la flora: *Les Carrasquetes*; *Cerveres*; *Frigoletes* doc. en 1764; Partida *Morer* doc. 1766 i *Les Moreres*; Partida *Lluques*.
- designant forma i quantitat tenim *Els Montgons*, utilitzat en plural perquè hi ha *El Montgó Setrill*. *El Montgó Setrill*, *El Montgó del Pouet*. Ja ve doc. en plural en 1552: «...y como comiensa del mar y tiene su sitio hasta el monte Mongon ansi que recaygan en termino de la otra nuestra villa de Xabea los molinos de viento que estan en otro monte: prosiguiendo por el otro monte mongon lines recta asta donde tiene el otro Mongon...».
- D'altres: Partida *Capsaes*; Partida *Covatelles*; Partida *Fontanelles*; Partida *de Soler*; *Els Pi-*

rits; Partida del Cap Martí; Partida de la Nòria de Villanova, doc. en 1699; *Partida Rioch*, doc. finals del S. XVIII; *El(s) Trencall(s)*, pel trencament que es produeix en el terreny, com si fos una falla. *Les Tàpies*.

7.— El camp i l'agricultura: segons la classe de peça de terra trobem les partides *Sorts* i *Sortes*; *Partida Jovaes. Bancal de Ceuta. Bancal Roig* doc. en 1662. Un terreny de regadiu treballat per l'home: l'hort: *Partida Els Horts* i a més *l'hort del Regalat*, que era la terra més feraç de totes i *l'hort de Bolufer*.

8.— Respecte a la Ramaderia: Important és la reproducció del colom, hi trobem la *Partida Colomer* (1764), *El Colomer* (1764), i per extensió *Els Colomers* i *El Colomer de Sant Joan*. Per tenir-hi el bestiar i com a dipòsit de fem l'home construí el «corral»: el *Corral de Bolufer* i en runes el *Corral de l'Angelo*; doc. en 1662: «...tombant dit assegador als corals de Tarradola se adverteix que ans de entrar en dits corals y altre assegador que tira a la bolta de Xabea y a prop del *Coral de Jaume Vives*... camí ficat que es diu ba al *Coral de Buygues*... assegador que ba de Cabanes al Mongo lo assegador de dit barranc hi han enfront los corals dits dels *Sapenes*...».

Existeix un topònim que fa referència a l'herbam del camp que es dona al bestiar, el ferratge: *Partida Freginal*, ja doc. en 1770 com Ferrat-chinal.

El lloc on anava a beure el bestiar, els «abeuradors»: *L'abeurador del Raval del convent; L'abeurador del Raval de la Mar* (baix del marge) *L'abeurador del Camí Senioles*, i el del *Llavador*.

9.— Dins de la Indústria i Artesania: Per a la fabricació de les teules hi era la *Teuleria*, doc. en 1662 «del marge de la terra de la Teuleria...». Destaquen els forns de calç, encara que avui són designats per castellantzació: *Horno de cal de el Farrach; Horno de cal de l'Agüela; Horno de Castilla; Horno de cal de la Loma del Tigre; Horno de cal de Mosén Solà*.

Per a la construcció s'extreia pedra de la *Pedrera*, ja doc. en 1753 quan el Marqués de Dénia la va cedir en enfiteusi a Xàbia per al trasllat del ramat des del Cap de Sant Antoni al Cap Martí.

Important també eren els «molins»: *Molins de la Plana*, doc. 1551: «...vers lo moli apelat de vent que fonch del monestir de Sant Hieroni i ara es de San Berthomeu Ameller». En 1726 el doc. parla de «molinos de Viento». També hi trobem el *Molí de la Safranera*. Un altre topònim és *La nòria de Francisco Espanyol* ja doc. en 1740.

Important per al comerç de la pansa, que ja portava molt de temps fou la construcció de *El mollet*, acabat en 1879. Mitjançant aquesta construcció es va fer *El Port*, finalitzat en 1960.

H. La Religió i els Hagiopònims:

- religió àrab: *Les Mesquides*, ja doc. com a *Mesquida* en 1769; hi hagué una mesquita àrab. *Partida El Roabit* (pl. de ràbita, ribat).
- religió cristiana: *Partida Retors*, doc. principis del S. XVIII. *Partida Sant Joan* i *Partida Santa Llúcia*.
- situació d'una «ermita»: *Ermita de la mare de Déu dels Angels*, antic *Convent de Sant Jeroni. Ermita de Sant Antoni. Ermita del Santo Cristo del Calvario*, que es va començar a construir en 1849 sobre altra més antiga, coneguda popularment per *l'ermita del Calvari. Ermita de Benitzaina*, dita també de *San Antonio Abad*, doc. en 1772; *Ermita de San Sebastian*, en el Rebaldí o Pou del Moro; *Ermita de San Jaume*, en els Julians, doc. 1772; *Ermita del Pare Vicent Ferrer* i de *San Gerónimo* en la Cansalada, doc. 1772; *Ermita de San Hermenegildo* en la *Partida del Cap Martí*. Aquestes ermites varen ésser construïdes en el S. XVIII pels terratinents o beneficiaris del clero local per a què la gent puguera anar a missa en l'època que anava a fer raim i la seva transformació en pansa, després. *Ermita de Sant Bertomeu* doc.

en 1662: «...y prosseguint 160 passes se arriba a la hermita dita de S. Berthomeu». *Ermita del Pòpul*, construïda durant els X. XIV-XV. Dita així per algú xop que s'hi trobés. *Ermita de Nuestra Señora del Loreto*, construïda en el S. XVI.

- ermites arrelades amb les festes i tradicions populars: *Ermita de Santa Llúcia*, situada en el tossal de Santa Llúcia. Antigament el dia de Santa Llúcia era festiu, es celebraven festes populars i porrats. Era una festa popular relacionada amb els solsticis d'hivern, el 13 de Desembre. També l'*Ermita de Sant Joan*, convertida avui en capella del cementeri, relacionada amb els solsticis d'estiu, del 24 de Juny. Les dues són dels S. XIV-XV.

També el lloc dedicat a la crucifixió, la *Partida del Calvari*, doc. en 1764.

Com a capelles: *Capella de «Nuestra Señora de los Desamparados»*, situada front a l'església on avui és l'Ajuntament. *Capella de San Joaquim i Santa Anna*, situada en el carrer Avall, construïda en el S. XVI. Formava part de la Casa-Hospital, també dita capella de *Santa Anna de l'Hospital*.

El *Cementeri*. El primer va ser construït en el centre del poble, fins el S. XVI. Després se va traslladar en un lloc extramurs junt a l'hospital fins el S. XIX i més tard en 1813 es va instal·lar junt a l'ermita de Sant Joan.

El *Convent*, construït en 1662, dit de mínims i més tard de les agustines.

Com a «creus»: *Creu del Pou Vell*, doc. 1833; *Creu Bermella*, doc. en 1771, 1733 «Cruz Vermeja». *Cruz de Piedra*, doc. 1848: «...principio desde el mar y punto medio de la cueva Tallada linea recta hasta al cruz de Piedra que hay en el camino de Dènia a Jabea y desde esta puntas... dicha cruz de piedra tosca siendo de ambas poblaciones...». Important perquè va ésser fita de terme. *Creu del Colomer*; *Creu del Postal del Clot*, *Creu de Santa Llúcia*.

L'*Església del poble*, començada en l'any 1513. L'*Església de la Mar*.

I. Activitats de l'home: *El Llavador*, construït a principis del XX.

En època de fam l'home buscà com a mitjà de subsistència la pesca, es varen crear les pesqueres que daten de finals del XIX i d'abans. La propietat d'una pesquera va quedar lligada a la persona que la va muntar, és a dir la persona que va posar la corda o escaleta fins a la cova, i un canyís. Aquest dret va passar de pares a fills. Trobem les següents pesqueres: *Bassots*; *El Forat*, és un clot amb aigua; *El Pouet*; *La Filanera*; *Els Castellets*; *Bancot de Manises*; *La Branca*; *Cantal Roig*, dit així pel seu color; *Cantalar d'Ambolo*; *Cantalar de la Barraca*; *Cantalet de Mata*; *La Cirera*; *La Ferraüra*, pèrdua de la -d- intervocàlica; *Els Flarets*; *Flare Bernat*; *Esgarra Cabaços*; *Foc d'Ambolo*; *Banc d'Ambolo*; *Llavadora del Pinet*; *El Martorell*; *La Palera*; *La Perduda*; *El Pedris*; *Els Orons*, pedres grans i rednes; *El Rejolar*; *La Rosa*; *Santa Úrsula*; *El Sogall*; *La Solana*; *El Tangó*; *La Testa*; *El Tigret*; *Traga Hòmens*.

J. Vies de Comunicació: com a camí ramader trobem els «assegadors», avui la majoria s'han perdut perquè han passat a formar part de les carreteres: *Assegador de Cabanes*; *Assegador de Cantallops*; *Assegador de Covatelles*; *Assegador del Faro*; *Assegador dels Foraers*; *Assegador de Labiar*, doc. en 1662; *Assegador de Mesquides*; *Assegador dels Montgons*; *Assegador del Pardi-co*; *Assegador del Puig*; *Assegador de Terraules*; *Assegador de les Valls*.

La via de comunicació més antiga de l'home és el «camí»: *Camí de la Balsa*; *Camí del Barranc de la Reina*; *Camí del Barranc d'en mig*; *Camí de la Barranquera*, era l'únic mitjà de transport fins mitjà S. XIX. *Camí del Barranc del Toll*; *Camí de Benicadell* (1662); *Camí de Benimadrochs*; *Camí de Benitzaina al riu*; *Camí de Benitaxel a la Granadella*; *Camí de Bolufer*; *Camí Cabanes*, potser per les cabanes dels pastors; *Camí de Cabrera*; *Camí d'en Caló*; *Camí de la Cala Blanca*; *Camí del Calvari*; *Camí de Cansaloes*; *Camí de Cantallops*; *Camí de Cap Martí*; *Camí de Cap-saes*; *Camí de les Beates*; *Camí dels Castellans*; *Camí de les Cases de Ros*; *Camí de Catarroges*;

Camí del Cementeri; Camí de Comunes; Camí de Corrales; Camí de l'ermita dels Àngels; Camí de l'ermita del Pòpul; Camí de la Font d'Ando, doc. 1662; Camí de la Fontana; Camí de la Granadella; Camí de Labores; Camí de la Guàrdia; Camí dels Julians, (1662); Camí del Faro; Camí de l'Hondo; Camí de l'Heura; Camí de la Mar; Camí Martorell; Camí Masquides; Camí del Molí; Camí de Morés; Camí de les Moreres; Camí del Morro Castell; Camí de la Pedrera (1750); Camí de la Plana; Camí de Pla d'en Roca; Camí de la Plana de Dènia a Xàbia; Camí de la Plana per casa Borrell; Camí del Pou del Moro; Camí Pou Nou; Camí del Pou dels Albanells; Camí dels Retors; Camí dels Ramblars; Camí del Roig; Camí de la Sabatera; Camí del Saladar; Camí Senioles; Camí de la Serpeta partint de la realització metafòrica, evoca el serpenteig del camí; Camí de les Sorta; Camí de Tarraules; Camí de Teulada a Xàbia (doc. 1662 i 1733); Camí del Tossal Gros; Camí del Trencall; Camí de Xàbia al Faro; Camí de Jaques del Puntal, jaques és un malnom; Camí Vell de Pedreguer; Camí Vell de Sant Antoni; Camí Vell de Gata a Xàbia; Camí de les Mesquides al Portitxol; Camí de les Valls; Camí de València, doc. 1662.

Com a vies de comunicació més modernes tenim les «carreteres», en un principi eren camins per on passaven els carros, alguns ja dits més amunt, el sentit ha evolucionat i formen part del progrés vial. *Carretera de Gata (1845); Carretera de Xàbia a Dènia; Carretera de Jesús Pobre a Xàbia.* Carreteres posteriors: *Carretera de la Granadella; Carretera al Far del Cap de la Nau; Carretera del Muntanyar; Carretera del Portitxol; Carretera de les Moreres.*

Altres termes vials de pas, per exemple d'un riu, és el «pont»: *Pont Vell (1550); doc. en 1662: «...se arriba al pont dit de la font de Ando»; en 1879 s'inaugura el Pont del riu Xaló, del camí de Benitatxell; en 1861 es va inaugurar el Pont de Triana, que unia el Barri de Sevilla amb el de Triana.*

Dins de les comunicacions cal destacar en els transports marítims el «simàfor»; en 1894 es va inaugurar el *Simàfor del Cap de Sant Antoni*, a més hi ha el *Far del Cap de La Nau*.

Per a finalitzar he de destacar el refranyer popular que fa referència als Topònims de Xàbia:

—Si a la llobatera vas, si no has caigut cauràs.

—Tres cases té Masó: l'església, l'hospital i la presó.

—Llampant pel camí de Dènia trau el burro de la sènia.

—Núvol que va pels Molins, no té aigua, són remolins.

—Quan La Fontana renya prepara llenya.

—Ni Dènia, ni terra, qu es regue amb la Sènia.

—Diu Pic Tor a Pic roig: Visca Carles de Centella, fuig i no li tingues camí de Granadella.

—Qui de ric vulga fer-se pobre que compre terres de Salobre.

—Boira en Puig i Montgó, senyala aigua a muntó.

—Montgó amb mantellins aigua veïna.

—Quan el Montgó es posa capot i Santa Llúcia el manteu, fadrinets i fradinetes tots ballean amb un peu.

A més demarcant el poble la gent antiga diu:

Xàbia poble arranconat,

té coses d'admiració,

té per gegant el *Montgó*

i per nano al *Gos Salat*.

Baix la *Serra dels Molins*

sense sèquies d'aigua clara,

té al mig la mar salada

i en la *Guàrdia* molts de pins,

de coves una *Tallada*

d'Òrquens i Llops Marins,
una farola que alumbrava
i una *Mona* en el *Cap Prim*.

BIBLIOGRAFIA

- Costa Mas José. *El Marquesat de Dénia. Estudio Geográfico*. Universidad de Valencia, 1977. Departamento de Geografía.
- Espinós Quero Antonio i Polo Villaseñor Fernando. *Xàbia. Anotaciones históricas de una villa mediterránea*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, M.I. Ayuntamiento de Xàbia. 1985.
- Moreu-Rey Enric. *Els Nostres noms de Lloc*. Editorial Moll. Mallorca. 1982.
- Roman del Cerro Juan Luís i De Epalza Mikel. *Toponimia Mayor y menor de la Provincia de Alicante*.
- Rubiera Mata Mª Jesús. *La Taifa de Denia*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial de Alicante. 2^a ed. Sept. 1988.
- Soler i Janer Josep Maria. *Gentilicis dels països catalans, paragentilicis, malnoms i sobrenoms. Ier Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Boronat Juan de Dios. *Poblamiento Neolítico de la Marina Alta*.
- Història del País Valencià, prehistòria i antigüitat, època musulmana*. Ed. 62. Barcelona. 1965.
- Revistes:
- Canelobre*. Rev. n° 6. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. 1986.
- Xàbiga*. Rev. n^o I. Ed. Museu Arqueològic Soler Blasco i Ajuntament. 1986.
- Xàbiga*. n° 2. 1987.
- Xàbiga*. n° 4. 1988.
- Diccionario Geográfico-Estadístico histórico de España y sus posesiones en Ultramar*. Madrid. impr. de D.P. Mandoz. 1846 y ss. 16 vols.s
- De l'arxiu de Dénia:
- «*Pactos entre Denia y Jávea*» 1550.
- «Copia de la escritura de Concordia entre las villas de Denia y Xabea sobre renovación de amojonamiento del término (concedido a esta última en 13 Julio de 1398)...».
- «Privilegio de ampliación de término concedido a favor de Jabea por... 28 de Marzo de 1552».
- «Sentencia dada a favor de Denia por... 29 de Noviembre de 1554...».
- «Renovación hecha por D. Nicolás de Córdoba marqués de Denia en Madrid 28 de Mayo de 1726».
- «Visura de la Partida de la Vall» 1662.
- «Procés dels terratinents de les alqueries de Benitachell i L'Albiar 1662».
- «Exposiciones dirigidas al Marqués contra la pretensión de Jabea de confirmar el privilegio de ampliación de su término», 1716.
- «Confirmación del privilegio de ampliación de su término (concedido a Jávea en 28 de Marzo de 1552) por... en 6 de Octubre de 1715».

«Autos de Amojonamiento del Marquesado de Denia», 1733.

«Transacción entre Denia y Jávea sobre límites de términos en 1848».

«Concordia en el pleito que sostenian Denia y Jávea sobre delimitación, colocándose los mojones de la Plana». 29 Febrero 1848.